HISTORY STUDIES
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)
Volume 12 Issue 6, December 2020
DOI Number: 10.9737/hist.2020.954
Araştırma Makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 11.09.2020 Kabul Tarihi: 24.09.2020
Atıf Künyesi: Mustafa Mesut Özekmekçi, "Bazı Osmanlı Nüfus Defterlerinde Mim (م)ve Çeşitli Harfler ile Özel İşaretlerin Kullanımına Dair", *History Studies*, 12/6, Aralık 2020, s. 3057-3072.

*Bazı Osmanlı Nüfus Defterlerinde Mim (م)ve Çeşitli Harfler ile Özel İşaretlerin Kullanımına Dair**

Regarding The Use of Mım (م) and Various Letters and Special Sıgns in Some Ottoman Population Books

HISTORY STUDIES

Volume 12 Issue 6 December 2020

Dr. Mustafa Mesut Özekmekçi
ORCID No: 0000-0001-7613-9939
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Öz

Osmanlı Devletinde 1830-1831 tarihinde gerçekleştirilen ilk nüfus sayımında askere alınabilecek nüfusun tespiti için nüfus defterlerine kayıt edilmiş kişilerin isimlerinin altına **(م)** mim harfi konulmuştur. Çalışmada bu harfin Osmanlı Devleti'nde nüfus defterlerinden önce farklı evrak türlerinde başka amaçlarla da kullanıldığı ayrıca kişileri belirtmek için mim kullanımının geçmişinin daha da eski dönemlere uzandığı izah edilmektedir. Bunun yanında harfin ilk sayımdan sonra bir süre daha nüfus defterlerinde kullanılmasına devam edildiği söylenebilir. Ancak, tam olarak tespit edilememekle birlikte özellikle 1835 yılından sonra mim kullanımının ilk sayımdaki gibi askere alınacak nüfusu belirtmekten ziyade başka hususları işaret etmek amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çalışmada zikredilenlere ek olarak nüfus defterlerindeki mim rumuzu dışında kişileri işaretlemek amacıyla başka harflerin ve caize adı verilen özel işaretlerin de kullanıldığına değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Nüfus Defteri, Nüfus Sayımı, Mim, Harfler, Caize, İşaretler

Abstract

In the first census carried out in the Ottoman Empire in 1830-1831, the names of the people who were registered in the books (م) were put under the names of the people who were enlisted in order to determine the population that could be enlisted. In the study, it is explained that this letter was used in the Ottoman Empire for other purposes in different types of documents before the population books, and that the history of the use of mim to indicate people extends to the older periods. In addition, it can be said that the letter

* Bu çalışma MCBÜ SBE'nde 02.09.2020 tarihinde kabul edilen "İlk Osmanlı Nüfus Sayımları (1830-1850) ve İngiltere, ABD Nüfus Sayımları ile Mukayesesi" başlıklı doktora tezinden uyarlanmıştır.

continued to be used in the population books for a while after the first count. However, it is understood that the use of mim after 1835 was used to point to other things rather than specifying the population to be enlisted, as in the first count. It also states that other letters and special signs called caize are used to mark people other than the mim in the population books.

Keywords: Population Registers, Census, Mim, Letters, Caize, Special Signs

Giriş

Mim (م) harfi bilindiği üzere Arap alfabesinin yirmi dördüncü harfidir. *Mimlemek* yahut *mimlenmek* ise bir yazı isim vb. için yanına mim işareti/harfi konularak dikkat çekilmesidir. Ayrıca bu tabir bir kimse yahut topluluk hakkında olumsuz kanaat edinildiğini ifade etmek için de kullanılmaktadır.[1]

Osmanlı arşiv belgelerinden hareketle devlet bürokrasisine ait belgelerde mim kullanımının kökeninin XIX. yüzyıldan daha gerilere uzandığı söylenebilir.[2] Bu bağlamda çalışma esnasında rast geldiğimiz bir belgede mevzubahis bir kişinin farklı sancaklardaki mukataalarıyla alakalı hisselerinin üzerine mim işareti derç edildiği görülmektedir.[3] Ayrıca III. Selim'e ait bir yazışmada da satılan mukataaların belirtilmesi adına bir büyük defterde bunlar için mim işareti konulması istenmektedir.[4]

Yukarıda verilen örnekler dışında defter türünde ve kişileri herhangi bir sebepten –askerlik/bekârlık/asayiş vb- dolayı işaret etmek adına arşiv vesikalarında mim kullanımının geçmişi ilk nüfus sayımından çok daha öncesine götürülebilir. Bu bağlamda konuyla alakalı çeşitli örneklerin ifade edilmesi yerinde olacaktır. Yeniçeri Ocağına ait ve günümüz sicil kayıtlarının öncülü olarak sayılabilecek *künye defterlerinde* yapılan yoklamalarda mevcut bulunmayan kişiler mim harfiyle belirtilmekteydi.[5] Mim tabirinin kişileri askerî amaçlarla –Yeniçeri Ocağı dışında- işaret edilmesi XVII. yüzyılda da sürmektedir. Erhan Afyoncu, bu yüzyılda tutulan *cebe defterlerinde* seferde mevcut olan tımar sahiplerini belirtmek için bunların kayıtlarının altına ya da üstüne –tıpkı Yeniçeri Ocağında olduğu gibi- *mim* harfi konulduğunu belirtmektedir.[6] Mim alametinin III. Selim döneminde de çeşitli kullanımları mevcuttur. Örneğin XVIII. yüzyıla ait bir ordu mühimmesinde Canik sancağındaki bazı mahallerin *güzide* ve *dilaverân* neferlere/kişilere sahip olmasıyla *mimlü* mahalleler olduğu ifade edilmektedir.[7] Bir başka misalde ise Belgrad'daki Darülcihad Kalesi'nin yoklanması esnasında bazı kişilerin isimlerinin altına mim koyulmuştur.[8]

HISTORY STUDIES
3058
Volume 12
Issue 6
December
2020

[1] Yaşar Çağbayır, *Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ötüken, İstanbul, 2017, s.1075

[2] Detaylar için bkz. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı, İstanbul, 1994. Ayrıca bkz. Mimlemek/mim koymak tabiriyle ilgili bkz. Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, MEB, C:2, İstanbul, 1993, ss.535-536

[3] *BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Cevdet Maliye* (C.ML): 8-317

[4] *BOA, Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakı* (TS.MA.e): 798-78

[5] Künye Defteri ve Künye Mimlemek tabirleri için bkz. Pakalın, *age,* s.341

[6] Erhan Afyoncu, "XVII. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde İki Yeni Defter: Cebe ve Derdest Defterleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi (TİD),* C:15, S:1, 2000, s.224.

[7] Sinan Çağlar, *188 Numaralı Ordu Mühimmesi Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1203/M. 1788-1789; Sayfa 1-75)*, (T.C. Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çankırı, 2019, ss.144-145

[8] BOA, Büyükkale Kalemi Defterleri (D.BKL.d): 32718, s.1.

Mim kullanılmasıyla beraber harfin –askeri amaçlar dışında- farklı bir manası için 6 Mayıs 1680 tarihli bir belgeden örnek verilebilir. Biga sancağı Çan kazasında yaşanan veba sonucu kaza nüfusunun ölüm ve göç gibi sebeplerle azalmasına bağlı olarak yeniden yapılan bir nüfus tahririnde kazada olan bekârların (mücerred) *mim* (م) rumuzuyla işaretlendiği görülmektedir.[9]

Görsel-1: XVII. Yüzyıl'dan Bir Mim Kullanımı

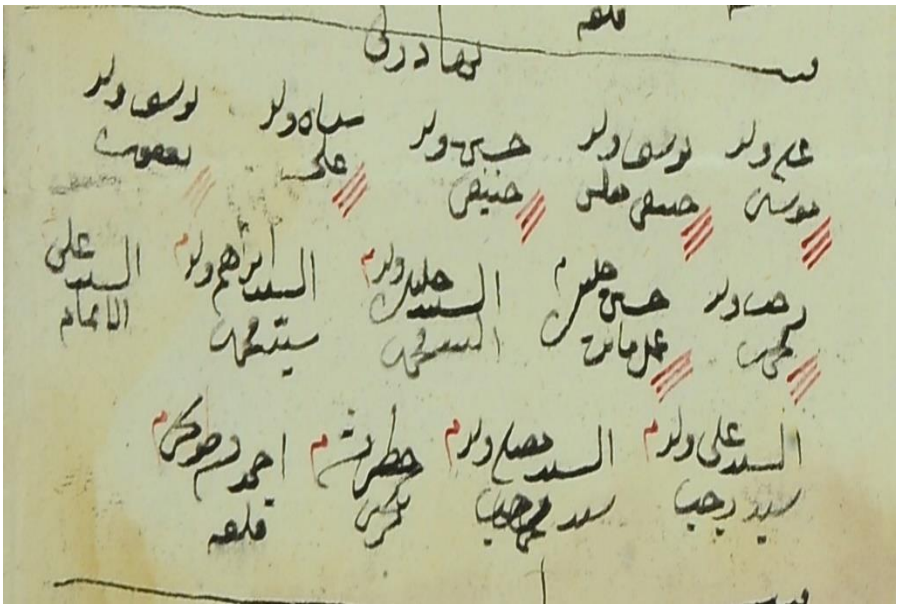

HISTORY STUDIES
3059
Volume 12
Issue 6
December
2020

Yine III. Selim döneminde İstanbul'un asayişini sağlamak adına sur içinde yapılan yoklama defterlerinde de daha ilk sayımdan önce bir nevi şifre olarak ve kişileri işaret etmek adına mim alameti kullanılmıştır. Buradaki mim İstanbul'dan kendi rızalarıyla asıl memleketlerine dönen kişilerin işaretlenmesi amacıyla kullanılmıştır[10]

XIX. yüzyıla ait ve İstanbul'a ait çeşitli defterlerde de mim rumuzunun kullandığı söylenebilir. Örneğin 1826 tarihli bir defterde İstanbul'daki meyhanelerde yazımları yapılmış Rum nüfusa ait defterlerde kişilerin mimlendiği görülür.[11]

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin ilk genel nüfus sayımı 1830-1831 yılında yapılmıştır.[12] Bu tarihte yapılan nüfus sayımının temel amacı ülkedeki asker potansiyeli ile cizye

[9] BOA, İbnülemin Dahiliye (İE.DH): 3-262, s.1. Ayrıca XIX. yüzyılda da aynı uygulamanın devam ettiğini gösteren çeşitli vesikalar için bkz. Divan (Beylikçi) Kalemi Defterleri (A.{DVN. d):825.

[10] "*Bundan maada memur olduğumuz günden beri kendi rızalarıyla vilayetleri canibine azimet edenlerin isimlerine birer mim vaz olunup…"* BOA, Nüfus Defteri (NFS.d): 6984

[11] İstanbul'daki şerbethanelerde çalışan Rum nüfus sayılmış ve isimlerinin altına mim derç edilmiştir. Defter için bkz. BOA, NFS.d 18 ve 19. Bu defterlerdeki mim kullanımlarının hangi amaçla yapıldığı belirsizdir. Ancak şerbethane ustalarına ait defterin sonunda 2 adet Katolik'in de kayıtlarının yapıldığı ve bunların isimlerinin altında mim olmadığı görülmüştür. Belki bu defterlerdeki mim kullanımı kişilerin tezkireli yahut Osmanlı tebaası yahut mutemet (معتمد) yani güvenilir kişiler olduklarını işaret ediyor olabilir.

[12] Sayımla alakalı olarak bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*,T.C Başbakanlık DİE, Ankara, 1995; Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma

mükelleflerinin tespitidir.[13] Sayımın nasıl yapılacağını izah eden her hangi bir detaylı sayım talimatnamesi bu güne kadar tespit edilememiştir. Bununla beraber tahrirde defter edilen kişilerin (*matluba muvafık)* isimlerinin altına ***mim (م)*** harfi konulduğu ve bu yolla askerlik yapabilecek yaş ve fiziksel şartlara haiz kişilerin gizlice işaretlendiği hem E.Z. Karal hem de M. Aydın tarafından ifade edilmektedir.[14] Buradan hareketle nüfus defterleri üzerine kalem oynatan pek çok araştırmacı mim harfinin manasını Karal ve Aydın'dan hareketle *matluba muvafik* olarak değerlendirmektedir. Bunlara ek olarak nüfus defterlerinde yine askerliğe uygun kişileri tespit etmek için farklı harflerin de kullanıldığı söylenebilir. İlerleyen sayfalarda mim kullanımının özellikle 1835 ve sonrasında gittikçe azaldığı ayrıca harfin manasının da değiştiği izah edilecektir. Bunun temel sebebinin ilk sayımdan sonra ahalinin bu işaretlemenin manasını öğrenmiş olması olduğu iddia edilebilir. Ayrıca Osmanlı bürokrasisinin ilk sayımdan sonra *matluba muvafik* olanların tespiti adına mim dışında *caize* adı verilen yeni işaretler kullandığı ve bu işarete neden *caize* denildiği de terimle alakalı alt başlıkta ayrıca ifade ve izah edilecektir.

1. Mim Harfi

Mim işareti **(م)** bilindiği üzere ilk nüfus sayımında askerlik yapmaya uygun çeşitli yaş gruplarını (10-40, 12-40, 13-40, 14-40 vb.) ve fiziksel güçte olanları (tüvana) belirlemeye yarayan bir şifre (matluba muvafık/istenen nitelikte) olarak kullanılmıştır.[15] Lakin aynı tarihli bazı defterlerde mimin farklı kullanımları olduğu görülmektedir.[16] Örneğin, 4545 numaralı nüfus defterinde *sabi* olarak tabir edilen ve 12 yaşından küçük olan çocukların mimlendiği, yaşı askerliğe uygun olanların ise mimlenmediği dikkat çekmektedir.[17] Bir başka örnekte ise 11 ve 12 yaşındaki küçüklerin mim alameti siyah renkle yapılmışken 13 ve üstündeki yaşlardaki matluplar kırmızı renkle mimlenmişlerdir.[18] Her ne kadar Karal ve Aydın'ın çalışmalarında belirttiği şekilde, askere gidecek nüfusun mimlenmesi istenmiş olsa da ilk sayıma ait defterler içinde mim rumuzunun kullanılmadığı evraklar da mevcuttur.

Mim kullanımıyla beraber kâtiplerin askerlik yapmaya uygun kişileri farklı rumuzlarla işaretlediği defterler de mevcuttur. Mehmet Ak, Teke sancağının ilk nüfus sayımıyla alakalı çalışmasında sayım esnasında nüfus defterlerinde 15-30 yaş grubundakilerin mimlendiğini, ayrıca 25-35 yaş aralığında olan kişilerin de sad **(ص)** harfiyle işaretlendiklerini belirtmektedir.[19] Teke sancağı ile alakalı örnekte söz konusu husus şu şekilde izah edilmiştir:

> "Askerliğe elverişli olan 15 ile 30 yaş arasındaki bireylerin adlarının üzerine kırmızı kalemle muvazzaf anlamında mim harfi konulurken bunlar, 15 ile 25 yaş arasında yoğunlaştıkları gibi bir

HISTORY STUDIES
3060
Volume 12
Issue 6
December
2020

Merkezi, İstanbul, 1990, ss.81-106 Nejdet Bilgi, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Hakkında", *Türk Yurdu*, C: 19-20, S:148-149, 1999-2000, ss.117-124.

[13] Aydın, ss.83-84

[14] Karal, *age,* s.18 ve Aydın, age, s.83

[15] Karal, *age,* s. 19; M. Aydın Karaman'da 13-40 yaş arasındaki nüfusun mimlendiğini ifade etmektedir. Bkz. Aydın, *age,* s.87. Tarsus ve civarında 10-40 yaş arasındakiler mimlenmiştir. Bkz. Hava Selçuk, Kazım Kartal, "1832 Tarihli Tarsus ve Kusun Kazaları Nüfus Defterinin Tahlil ve Değerlendirilmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi FEF Sosyal Bilimler Dergisi*, S:49, 2020, ss.160-170. Söke kazasına ait bir nüfus defterinde ise 12-40 yaş arasındaki nüfus mimlenmiştir. Bkz. BOA, NFS.d 2903

[16] Bazı defterlerde ise hiç mim kullanımı yoktur. Bkz. BOA, NFS.d; 1531; 1536, 1613, 2966. Bazı defterlerde ise askerliğe uygun yaşta olanların yaşı kırmızı ile yazılmıştır. Bkz. BOA, NFS.d. 2997,3092,

[17]BOA, NFS.d 4545

[18]BOA, NFS.d 1185

[19] Mehmet Ak, "Teke Sancağında 1831 Sayımına Göre Nüfus ve Yerleşme", *History Studies International Journal of History***,** C:6, S:3, 2018, s.18.

anlamda askerliğe elverişli nüfus tespit edilmiştir. Ayrıca müstahfız anlamında sad harfi konulup yedek asker olarak düşünülen kişilerin yaşları 25 ile 35 yaş arasında değişirken 25 ile 30 arasında yoğunlaşmakla birlikte bunların muhtemel bir savaş durumunda ordunun geri hizmetinde görev alacak meslek erbabı oldukları, bıçakçı, boyacı, cüllah, çamaşırcı, çömlekçi, demirci, dikici, doğramacı, kasap, mutaf ve saraç gibi kayıtlardan anlaşılırken köylerde yaşayıp adlarının üzerinde sad harfi konulanlar için herhangi bir meslek belirtilmemiştir."

Bu çıkarımdan hareketle yazar, kesin bir hükümle nüfus defterinde **ص (sad)** harfiyle işaretlenen kişilerin yedek asker olduklarını tekrar zikretmiş ve bu varsayım üzerinden kaza nüfusunun belli bir miktarını da yedek asker olarak tasnif ve tarif etmiştir.[20]

Bir başka rumuz örneğinde, Turgutlu'ya ait bir nüfus defterinde 11-35 yaş aralığında olanlarının isimlerinin altına mim derç edildiği, ek olarak 21-35 yaş grubundaki bazı şahıslara Teke örneğinde olduğu gibi hem **م (mim)** hem de **ص (sad)** harfinin konulduğu belirtilmektedir.[21] Behiye Gençel bize göre haklı argümanlarla Mehmet Ak'ın açıklamasını eleştirmiş ve sad (**ص**) rumuzuna daha temkinli yaklaşarak şu şekilde bir izahatta bulunmuştur: [22]

"21-35 yaş grubundaki م işareti koyulmuş olan bazı kişilere ilave olarak ص harfinin de koyulmuş olması dikkat çekicidir. ص rumuzu "savabe; doğru şekli", savab; doğruluk, doğru anlamlarına gelmektedir. Bu sayım askeri amaçlı yapıldığından, م harfi koyulan 21-35 yaş arasındaki bazı kişilere ص harfinin de koyulduğu düşünüldüğünde, bu kişilerin askerlik hizmetine uygun bir takım kişisel ve mesleki vasıflara sahip olduklarının doğrulandığı yönünde bir çıkarıma gidilmiştir. Nüfus defterlerinde kullanılan ص rumuzunun neye karşılık geldiğine dair ileri sürülen görüşlerden biri de "müstahfız" kelimesinin temsilen kullanılmış olabileceğidir. Ancak ileri sürülen bu görüşe "müstahfız" kelimesinin oluşturan harfler içerisinde ص harfinin olmayışından ve bu sınıfın kuruluş senesinin 1869 olmasından dolayı katılamamaktayız."[23]

HISTORY STUDIES
3061
Volume 12
Issue 6
December
2020

Mufassal nüfus defterlerinde kişiler için mevcut olan ve mim dışında kullanılan rumuzlara dair bu izahlar tartışmaya açıktır. Zira bu işaretlerin anlamlarını ortaya koymak şimdilik mümkün değildir. Dolayısıyla araştırmacılar bu konularda yüzeysel yorumlara yönelmektedirler. Oysa defterlerdeki bu tarz farklı rumuzların anlamının ne olabileceğine dair Karal'ın *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831* isimli çalışmasında çok mühim bir *ipucu* mevcuttur. Buna göre ilk genel sayım kapsamında Prespe ve Kesriye kazalarındaki sayımı idare eden Sırrı Bey, matluba muvafık olan nüfusu 3 farklı yaş dilimine ayırmış ve her bir grubu tarif etmek için farklı rumuzlar kullanmıştır. Buna göre; 12-16 yaş aralığındaki şahıslar *mim* (**م**), 16-25 yaş grubunda olanlar *ayn* (**ع**) ve 25 yaşından 37 yaşına kadar olanlar kazaya ait nüfus defterlerinde *kaf* (**ق**) rumuzularıyla işaretlenerek ayrıca tefrik edilmiştir.[24] Yani sayımı yapan kâtip aslında kazadaki *tüvana* nüfusu basitçe yaş gruplarına ayırmıştır. Buradan hareketle bunları askerlik

[20] Yazarın sad rumuzuna dair açıklamasında harfe dair özellikle bir kaynak belirtmediği ve sayımla alakalı bilinen eserleri kaynak gösterdiği görülmektedir. Bkz. Ak, s.19

[21] Behiye Gençel, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Turgutlu'da Nüfus Hareketleri*, (Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Manisa, 2019 s.15

[22]Konya eyaletinin Elmalı kazasında yapılan tahrirde de buna benzer bir misal bulunmaktadır. Bu yazımda da tıpkı Turgutlu örneğinde olduğu gibi askerliğe uygun kişiler için hem mim **م (mim)** hem de sad **ص (sad)** rumuzları kullanılmıştır. Sad rumuzuyla işaretlenen kişilerin yaşları 25 ila 35 arasında değişmektedir. NFS.d 3193.

[23] Gençel, *age,* ss.15-16.

[24]Karal, *age,* s.72. Bihlişte Kazası nüfus defteri için ayrıca bkz. NFS.d, 5223.

hizmeti için orta, iyi ve en iyi şeklinde tefrik ettiği iddia edilebilir. Buradan hareketle Teke ve Turgutlu defterlerindeki sad rumuzunun da bu şekilde yorumlanması gerektiğini düşünmekteyiz. Muhtemelen ilerleyen zamanlarda daha fazla defterin transkripsiyonunu ve kâtiplerin şahsi tercihleriyle yaptıkları buna benzer işaret ya da rumuzların artabileceği ihtimali gözden kaçırılmamalıdır.[25]

1830-1831 tarihli sayımda kısmen normatif bir özellik gösterdiği söylenebilecek ve pek çok defterde askerlik yapabilecekleri işaret eden mim alameti, bu tarihten sonrasına ait olan mufassal sayım yahut yoklama defterlerinde neredeyse hiç kullanılmaz. Bunun sebebi muhtemelen ahalinin mim şifresinin anlamını artık öğrenmiş olmasıdır.[26] Yahut bir diğer açıklama artık sayımların mantığının oturup askere alınacak yaş aralığının merkezden nihai olarak tayin edilmesidir.[27] Bu duruma bağlı olarak sayım memurlarının tahrir esnasında asker olabilecek kişileri mimlemekten vazgeçmiş olmaları olasıdır. Bir diğer ihtimal ise matluba uygun olan kişiler için farklı bir işaretleme yöntemi kullanılmış olmasıdır ki ilerleyen sayfalarda bu husus da açıklanacaktır.

Bu izahlarla beraber ilk sayımdan sonraki nüfus defterlerinde değişik mahiyette mim işareti örnekleri görülmektedir. *Mim* kullanımının manasının değişimine dair güzel bir örnek olarak Sinop kazasının 1835-1836 tarihli nüfus defterini inceleyen bir makale misal olarak verilebilir. Çalışmanın yazarları makalede defterde yaşları 4 ila 49 arasında değişen 17 kişinin mim ile işaretlendiğini belirterek ve bu işaretlemeyi matluba muvafık olarak yorumlamışlardır.[28] Daha önce de belirtildiği üzere Karal ve Aydın'ın izahlarından hareketle nüfus defterlerinde mimlenecek kişiler için belirlenen üst yaş sınırı çok nadir istisnalarla 40'tır.[29] Bu bakımdan 49 yaşındaki bir kişinin matluba muvafık olamayacağı açıktır. Bundan daha önemlisi ise 4 yaşında bir çocuğun askerliğe uygun demek olan matluba muvafık olmasının imkânsızlığıdır. Sinop'a ait bu defterde muhtemelen mimlenen kişiler seyahat yahut da başka bir sebeple mimlenmişlerdir. Her ne olursa olsun mevcut defterlerdeki açıklamalar ve yaptığımız çıkarımlardan hareketle bu noktada özellikle 1830-1831 tarihinden sonrasına ait mufassal nüfus defterlerindeki mim alametini itina ile değerlendirmek gerekmektedir.[30] Benzer bir örnekte 1840-1841 tarihli ve Çorlu

HISTORY STUDIES
3062
Volume 12
Issue 6
December
2020

[25] Örneğin 3642 ve 3644 numaralı nüfus defterlerinde sabi olan çocuklar da ص **(sad)** işaretiyle imlenmişlerdir. BOA, NFS.d, 3640; 3642, 3644

[26] İlk sayımda Rumeli bölgesine tahrirlere giden mübaşirlere halka itidalli davranmaları salık verilmiş ahalinin zaten sayımın mahiyetiyle alakalı türlü endişelere kapıldıklarını ve Rumeli'deki halkın bu kaygılarının Anadolu'ya da sıçraması durumunda sayımın sekteye uğrayacağı belirtilmiştir. BOA, Hattı Hümayun (HAT): 335-19205

[27] Nihai olarak tespit edilen yaşın 12-40 olduğunu gösteren örnekler için bkz. Mustafa Mesut Özekmekçi, *İlk Osmanlı Nüfus Sayımları (1830-1850) ve İngiltere, ABD Nüfus Sayımları ile Mukayesesi*, (Manisa Celal Bayar Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Manisa, 2020, ss.105-110

[28] Tuğba Kara ve Muhammet Servet, "Sinop Şehir Merkezi Demografisi Üzerine Bir İnceleme (1836)", *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: III, S:1, 2019, s.4.

[29] Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesine göre askere alınacak neferlerin en küçük yaşı 15 en büyük yaş ise 30'dur. Bununla beraber kişilerin fiziksel durumu iyiyse üst yaş sınırı 40'a kadar varmaktadır. Kanunnamenin transkripsiyonu için bkz. Hamza Keleş, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesi", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C:14, S:1, 2016, ss.227-240. Askere alınacak neferlerin yaşı için belirlenen sınır her ne kadar 15-40 olarak belirlenmiş olsa da pratikte bunun özellikle 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında 12 yaşına kadar çekildiği görülmektedir. Ayrıca nüfus defterlerinde 10, 11, gibi yaşlarda olanların da mimlendiği söylenmelidir. Detaylar için bkz. Özekmekçi, ss.94-115

[30] Kaza dışına çıkan kişilerin isimlerinin altına mim derç edilen bir başka defter için bkz. BOA, NFS.d 5189, ss.5-6

kazasına ait nüfus defterinde de kaza dışında olan Müslüman ve gayrimüslimlerin yaşlarının altına mim konulmuştur.[31] Bunlara ek olarak Kocaeli'ne ait nüfus defterlerinde başka mahallelere taşınmış kişilerin kayıtlarının altında da mim işaretleri bulunduğu görülmektedir.[32]

Yine Çorlu'da ve farklı bir tarihe ait olan nüfus defterinde mim harfinin daha değişik biçimde kullanıldığı söylenebilir.[33] Bu defterdeki mim kullanımının amacı yüksek ihtimalle cizyeleri yerinden tahsil edilmiş kişilerinin belirtilmesidir.[34] Çünkü mim işareti konulmayan kişilerinin neredeyse tamamına kırmızı ile *Cizyesini Der Aliyye'de eda [...]* yazmaktadır. Muhtemelen cizyesini yerinde ödeyip ödemeyen kişileri ayırmak için bu usul benimsenmiş olmalıdır.[35]

Görsel-2: Cizye'ye Dair Mim Örneği

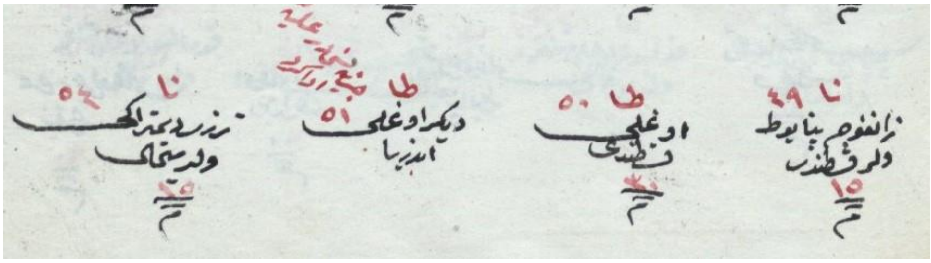

1844 tarihli sayımda ve sonrasında bazı nüfus defterlerinde yine mim işareti kullanıldığı ve bunun *matluba muvafık* anlamına gelmediği ve tıpkı Çorlu kazasına ait nüfus defterindeki gibi seyahat edenlerle alakalı olduğu ifade edilebilir. Gelibolu kazasına ait nüfus defterinin başındaki açıklamalar ilk sayımdan sonra mim rumuzunun manasının değişimine dair aydınlatıcı ve kıymetli bilgi ihtiva etmektedir. Defterin giriş kısmındaki ifadeleri özetlersek: kaza nüfusu içinde güçlü kuvvetli olanlara (*tüvana*) kırmızı renkle bir caize (/), küçük çocuklara (*sabi*) siyah renkle bir caize **(/)** konulduğu ve kaza dışına gidenlerin ise *mim* **(م)** ile işaretlendiği yazılmıştır.[36]

HISTORY STUDIES
3063
Volume 12
Issue 6
December
2020

[31] "*İş bu defterde muharrer İslam ve Reayanın mahal-i ahirde olanlarının sinleri zirine serçle mim vaz olunmuş olmağla şerh virildi"* BOA, NFS.d 3947

[32] BOA, NFS.d 623, ss.4-5 Defter Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra hazırlanmıştır.

[33] Zaten reaya defterinde mim kullanımının matluba muvafık olamayacağı gayet aşikârdır. BOA, NFS.d 3948

[34] Bilindiği üzere reaya nüfusa ait evrakta kişilerin müstahak oldukları cizye türleri de rumuzlarla belirtilmiştir. Buna göre cizyesini en üst miktardan veren ahali âlâ- ayn **(ع)** ile orta halliler evsat- tı**(ط)**, geliri en düşük kişiler ise edna- nun **(ن)** harfiyle işaretlenmişlerdir. Bununla birlikte bu konuda da farklı örnekler olduğu söylenebilir. İlk genel sayımda Radomir kazasının ednaya müstahak olan ahalisi y **(ى)** harfiyle işaret edilmiştir. Detaylar için bkz. Karal, age, s.66. Bir başka örnekte ise Manastır Sancağının Tikveş kazasındadır. Burada da ednaya müstahak olanların isimlerinin üstüne dal **(د)** harfi derç edilmiştir. Bkz. BOA, NFS.d 5540. Bunun dışında 1842-1843 tarihli 5131 numaralı nüfus defterinde de ednaya müstahak olan reaya ise yine dal **(د)** harfi ile gösterilmiştir. Bkz. BOA, NFS.d 5131, s.56. Bu örnekler de gözden kaçırılmamalıdır.

[35] BOA, NFS.d 3948, s.4

[36] "*Derun defterde muharrer tüvana bulunanlara serçle bir caize sabi olanlara siyah caize ve mahal-i ahirde bulunanlara sürhle birer mim ve silk-i askeriyede bulunanlar şerhle mucibince ve müsin olanları bila caize ve istibdal tarikiyle nizamdan ihraç sınıf-ı redife nakl olanları başkaca tefrik olunarak tadad olmuş olmağla şerh verildi"* BOA, NFS.d 4064, s.2

Görsel-3:XIX. Yüzyılda Mim'in Farklı Kullanımının İzahı

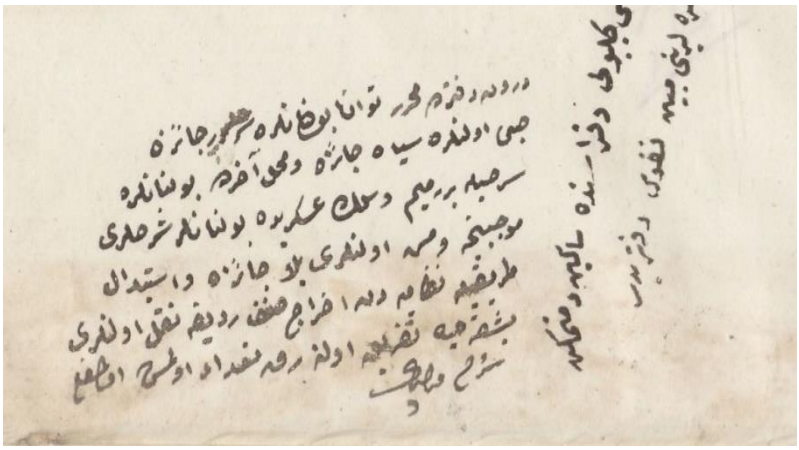

Defterdeki ifadelerden hareketle nüfus defterlerinde hâlen bazı kişilerin mimlendiği söylenebilir. Lakin en azından bu defterde mim harfiyle yapılan işaretlemenin artık şahısların askerliğe uygun -matluba muvafık- olduğu anlamına gelmediği açıklanmıştır.[37] Seyahatle alakalı kullanımını gördüğümüz bu mim rumuzları belki de *mürur* kelimesinin **(مرور)** kısaltması olarak kullanılmış olabilir.[38]

2. Caize

Caiz kökünden türeyen caize kelimesinin sözlükte pek çok anlamı mevcuttur.[39] Kelimenin nüfus defterlerindeki kullanımı/gösterimi ise **(/)-(\)** şeklinde sola ya da sağa yatık çizgilerdir. Bu çizgilerin ayrıca tıpkı mim örneğinde görüldüğü üzere XVII. yüzyıla ait cebe defterlerinde de kullanıldığı söylenebilir.[40]

İlk genel sayım ve sonraki mufassal nüfus defterlerinde kayıtları yapılan kişilerin altında olan bu çizgiler dikkatli şekilde incelenirse bunların bir kısmının yaş tasniflerine, bir kısmının cizyeye, bir kısmının ise matluba muvafık nüfusun tespitine dönük oldukları görülmektedir. Bununla birlikte, bazı defterlerin Ceride Odasındaki personel tarafından incelenirken bu işaretlerin yapılmış olabileceği ihtimali de mevcuttur. Mesela bazı defterlerde kişilerin altında hem mim hem caize olması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.[41]

HISTORY STUDIES
3064
Volume 12
Issue 6
December
2020

[37] BOA, NFS.d 4064, 4065 Yine kaza dışında olanlar için mim konulan bir defter için bkz. BOA, NFS.d 4195

[38] Defterde yapılan işaretlemelerin manasını izah eden örnek bir başka nüfus defteri için bkz. BOA, NFS.d 6568

[39] Kelimenin; Ödül, Yol azığı, devlet dairelerinde evraka konulan ve görülmüştür anlamındaki işaret, üst satırda yazılı olanın aynen tekrar edildiği belirten -denden- (") işareti, gibi anlamları mevcuttur. Çağbayır, age, s.251. Bununla beraber buradaki caize teriminin kullanımı mim bahsinde değinilen nüfus defterlerinden hareketle yapılmıştır.

[40]Afyoncu bunların reside işareti // olduğunu söylemektedir. Afyoncu, s.224. Ayrıca bkz. görsel-1

[41]BOA, NFS.d 1185, 5049

Mim kullanılmayıp caizelerin bulunduğu defterlerin bazılarından örnekler verilmesi yerinde olacaktır. Manastır'a ait nüfus defteri bu bahse güzel bir misaldir.[42] Defterde yukarıda zikredildiği üzere mimleme yapılmamıştır. Her mahallenin yazımı bitirildikten sonra nüfusun yaşları 0-14, 15-40 ve 40'dan yukarı şeklinde tefrik edilmiş ve bunların içerdiği toplam rakamlar verilmiştir. Bununla beraber defterde matluba muvafık kişilerin mim yerine caizelerle işaretlendiği görülür. Şöyle ki yaşı 0-11 arasında değişen çocukların isimlerinin altında hiçbir işaret yoktur.[43] 12-40 yaş arasında değişenler yani *matluba muvafık* ve Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesinde belirlenen yaş aralığındaki kişilerin isimlerinin altında ise kırmızıçizgiler bulunmaktadır. Yaşı 40'ı geçen kimselerin adlarının altına ise siyah caize çekilmiştir. Bu durumda mezkûr defterin içindeki nüfusun askerliğe dönük olarak ayrıca değerlendirildiği açıktır.[44]

Görsel-4: Caize Örnekleri-1

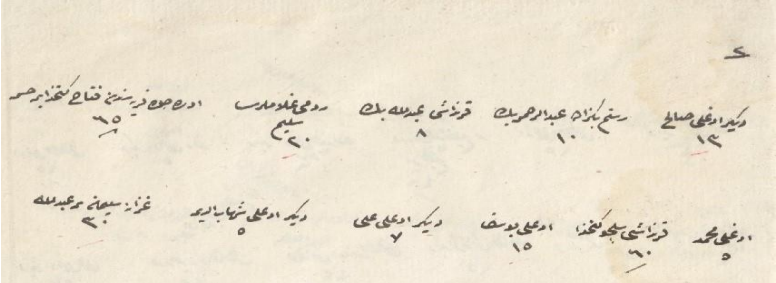

Benzer bir örnek olan 1832-1833 tarihli 4911 numaralı nüfus yoklama defterindeki bu işaretler tetkik edildiğinde 12 yaşın altında olan *sabilerin* isimlerinin altında siyah caizeler (/) olduğu, yaşı 12 ve 40 arası olup sağlık duruma askerliğe elverişli olan kişilerin isimlerinin zirinde ise kırmızı (/) işaretler olduğu dikkat çeker. Yaşı 40'dan yukarıda olan kişilerin isimlerinin altında ise her hangi bir çizgi bulunmamaktadır.[45]

Görsel-5:Caize Örnekleri-2[46]

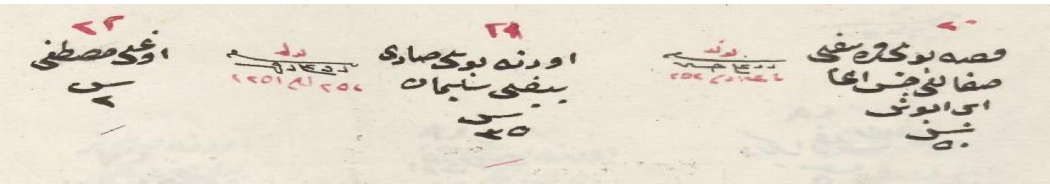

[42] "*Nefs-i Kasaba-i Manastırda mevcud bulunup bu defa tahrir olunan bi-l cümle nüfusu İslam mahalle-i Karaoğlan der nefs-i Manastır"* BOA, NFS.d 5449. Arşiv personeli tarafından H. 1246 (M. 1830-1831) olarak tarihlendirilmiştir.

[43] Yazılan nüfusunun içinde 6 aylık çocuklarda bulunmaktadır.

[44] Defterde yaşı 12-40 arasında değişen bazı kimseler için matluba uygun olmadığı anlamına geldiği açık olan siyah caizeler çekilmiştir. Bunun sebebi bu kişilerin ya çeşitli rahatsızlıklar sahip olmalarından dolayı (alil, çolak, meczup vb.) zaten asker olamamalarındandır. Bir örnek için bkz. BOA, NFS.d 5449, s.4

[45] BOA. NFS.d 4911, s.1. Benzer örnekler için bkz. BOA, NFS.d 5492,4956, 4348, 5396,4612,5228, 5247

[46]BOA, NFS.d 4911, s.1

HISTORY STUDIES
3065
Volume 12
Issue 6
December
2020

1832-1833 tarihli başka bir mufassal tahrir defterinde de aynı yöntemin uygulandığı görülür. Görsel-6 incelendiğinde 12 yaşın altındaki Hasan'ın isminin altında siyah, 12 yaşındaki bir diğer çocuk Hasan'da kırmızı ve 25 yaşındaki Elhac Mehmetzade Hasan'ın isminin altında kırmızı caizeler görülmektedir. Defterde yazımı yapılan ilk kişi olan Ahmet Efendi ise 63 yaşındadır ve isminin altında her hangi bir işaret bulunmamaktadır.[47]

Görsel-6: Caize Örnekleri-3

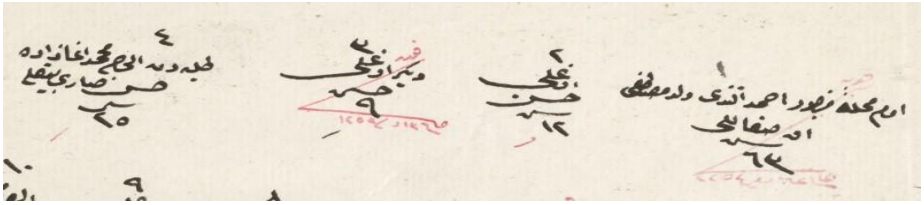

7 numaralı görseldeki caize kullanımı çok açıktır. Sağ üstte ilk sırada kaydı yapılan *Bostancıoğlu orta boylu kumral bıyıklı Hasan bin Ahmet'*in yaşı kanunnamede belirtilen 15-40 yaş aralığı içerisindedir. Bununla beraber sağ ayağının topal olmasından dolayı Hasan'ın isminin altında siyah bir caize bulunmaktadır. Hasan'ın hanesine ait kayıtta bir oğlu bir de *şâbb-ı emred* bir kölesi olduğu görülmektedir. Hasan'ın oğlu olan Ahmet bu tarihte 1 yaşındadır ve isminin üstünde herhangi bir işaret yoktur. Buna karşılık Hasan'ın kölesi olan Said'in 22 yaşında olduğu ve isminin altında kırmızı bir caize olduğu görülür. Görseldeki diğer örnek olan 45 yaşındaki Sinan'ın yaşından ötürü siyah caize ile imlendiği görülürken 15 yaşındaki oğlu Ali'nin tıpkı üstteki Said gibi isminin altında kırmızı caize ile işaretlendiği ortadadır. Bu durumda siyah caizelerin askerliğe elverişsiz, kırmızıların ise *matluba muvafik* kişileri işaret ettiği açıktır.

HISTORY STUDIES
3066
Volume 12
Issue 6
December
2020

Görsel-7 Caize Örnekleri-4[48]

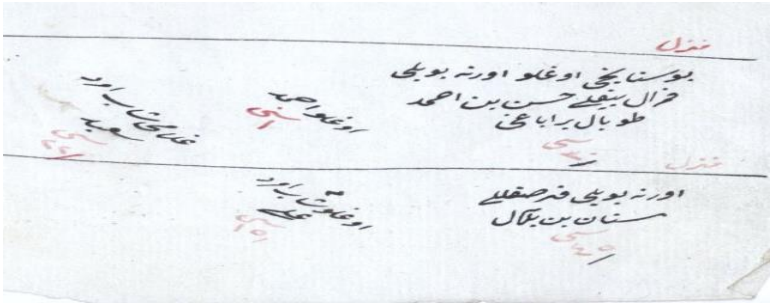

Caizelerin belirttiğimiz anlama geldiğini kanıtlayan en önemli örneklerden birisi 6862 numaralı nüfus defteridir. Bu defterde 12 yaşından küçük çocukların isimlerinin altında siyah caizeler bulunmaktadır. Yaşları 12-40 arasında değişen kişilerin isimlerinin altında ise kırmızı caizeler mevcuttur. Yaşı 40'ı geçen müsinler için ise her hangi bir imleme yoktur. Defterin sonunda sayımı biten mahallerin nüfusu *tüvana*, *sabi* ve *müsin* olarak tefrik edilmiştir.[49] Buna

[47]BOA, NFS.d 6354 Benzer örnekler için bkz. BOA, NFS.d, 6521, 4049,

[48]BOA, NFS.d 4039

[49] Daha önce de değinildiği üzere defterlerin sonundaki tefriklerin sayımı yapan kâtibe mi yoksa ceride odasındaki memura mı ait olduğunu tespit etmek zordur.

göre mahallede *tüvana* olan 44, *sabi* olan 30 ve *müsin* olarak belirlenmiş kişi sayısı 9'dur. Hakikaten de defterde kırmızı caize ile yani *tüvana* olarak işaretlenen kişiler sayıldığında çıkan rakam 44'tür ve bunların tamamı 12-40 yaş arasında değişmektedir. Keza siyah ile işaretlenen *sabi* sayısı 30 ve *müsin* olanların toplamı ise 9 kişidir.[50]

Görsel-8: Caize Örnekleri-5

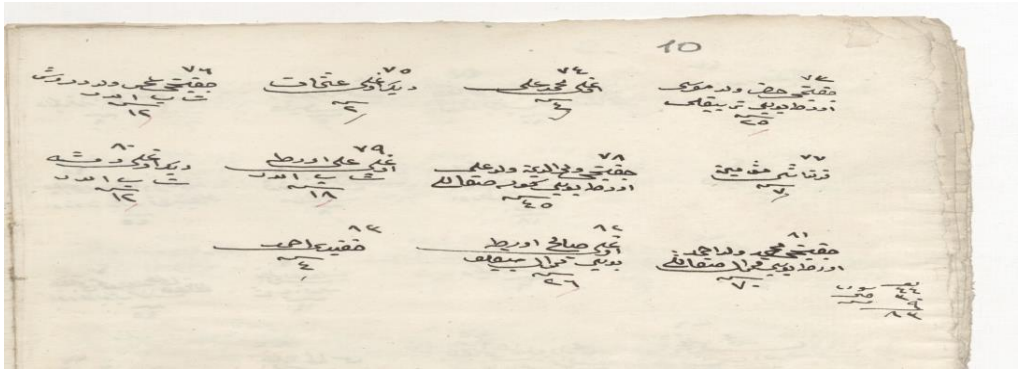

HISTORY STUDIES
3067
Volume 12
Issue 6
December
2020

Örnekleri arttırmak ve caizelerin farklı kullanıma son birkaç örnek vermek için Kesriye sancağı Eğribucak kazasının mufassal nüfus defterleri de misal gösterilebilir. Bu defterde yaşı küçük olanların isimlerinin altında // iki tane caize, askerliğe uygun yaş aralığında olanların kayıtlarının altında ise tek / caize vardır.[51] Müsin olarak tabir edilen yaşlılara ise her hangi bir caize koyulmamıştır.

Görsel-9:Caize Örnekleri-6[52]

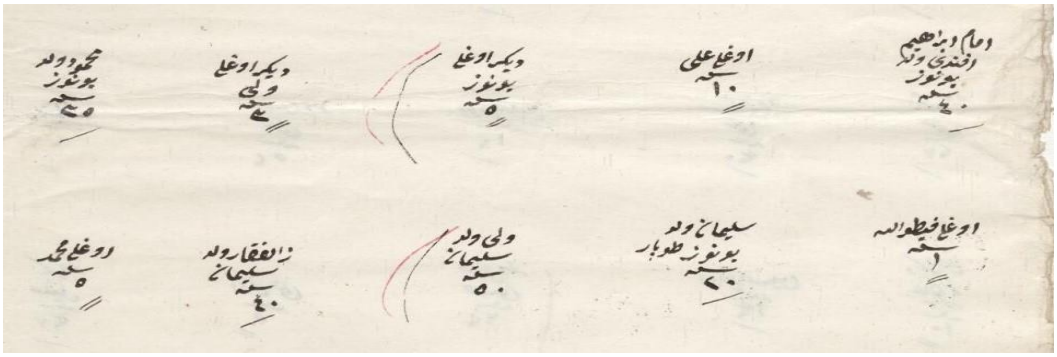

[50]BOA, NFS.d 6862
[51] Benzer örnekler için bkz. BOA, NFS.d 4309; 6601, 6521, 6354, 1185, 1220, 3905,3937, 6447, 6964
[52]BOA, NFS.d 4336

Görsel-10:Caize Örnekleri-7[53]

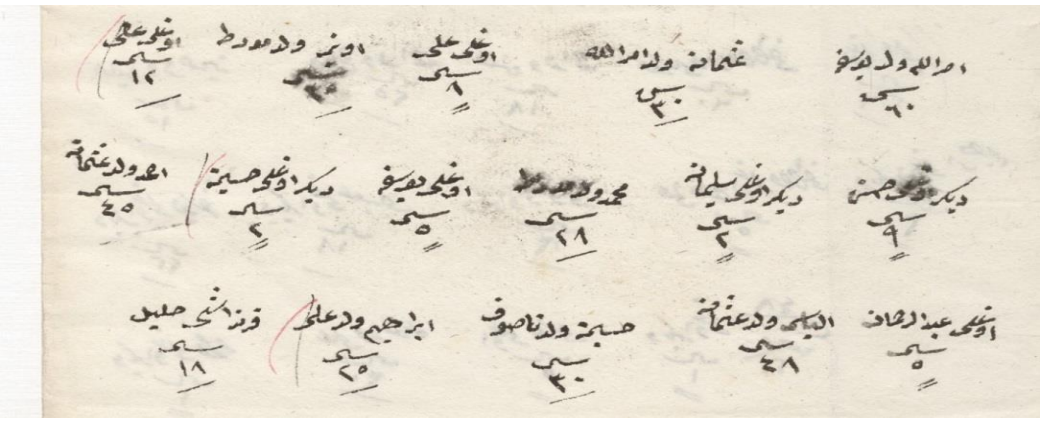

Caizenin bir başka kullanım şekline örnek 1834-1835 tarihli, 2590 numaralı nüfus defterinde bulunmaktadır. Burada caize işareti büyük ihtimalle muharririn bizzat görüp yazdığı kimselerle alakalıdır. Çünkü isminin altında caize bulunanlar o anda kazada mevcut olanlar iken, caize işareti konulmayanlar ise defterde yazılı olup sayım esnasında kazada hazır olmayan kişilerdir.[54]

HISTORY STUDIES
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY
3068
Volume 12
Issue 6
December
2020

Görsel-11: Caize Örnekleri-8

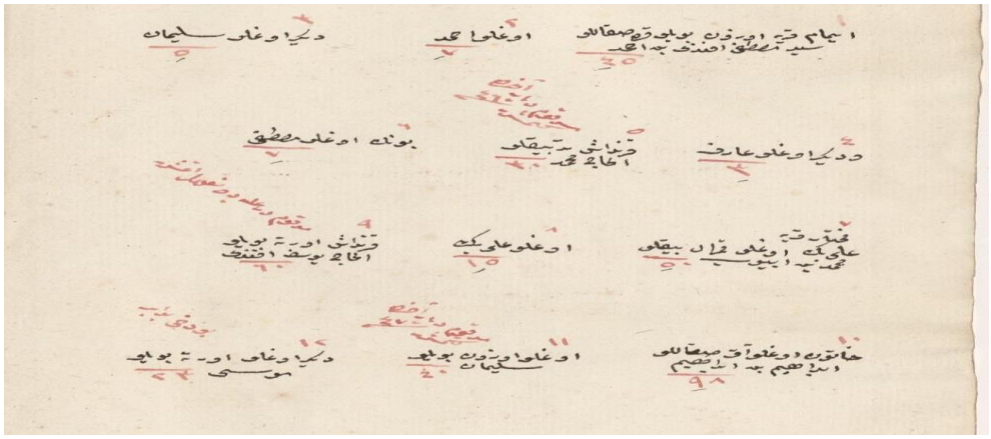

[53] 6861 numaralı defterde bazı kişiler için mim alameti de kullanılmıştır. Bununla beraber mim konulan kişilerin yaşları birbiriyle benzerlik göstermez. 70 yaşında olan için de 5 yaşında olan çocuk için de mim işareti mevcuttur. BOA, NFS.d 6861, s.22

[54] Bir başka örnek için BOA, NFS.d 1141

Bir başka örnekte ise sadece cizyeye müstahak olmayan *sabilerin* isimlerinin altında caize olduğu görülmektedir.

Görsel-12:Caize Örnekleri-9[55]

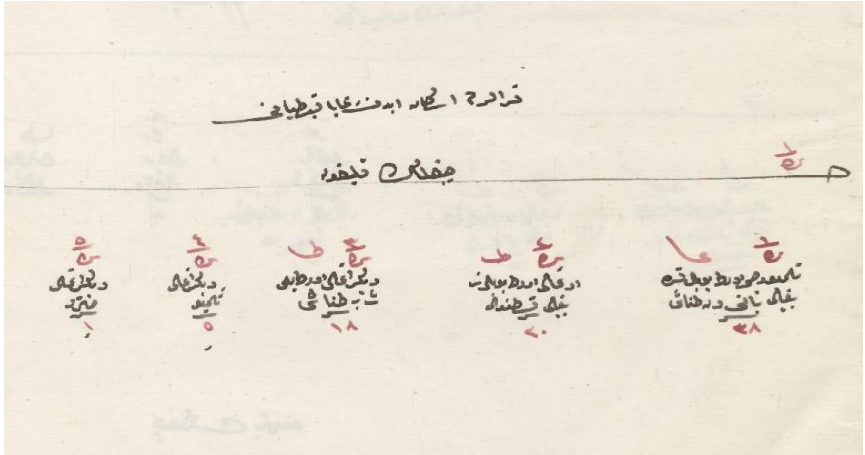

HISTORY STUDIES
3069
Volume 12
Issue 6
December
2020

Bir başka reaya defterinde ise bilindik cizye alametleriyle birlikte *Âla'ya* müstahak olanların isimlerinin altına bir (/), *Evsat'a* müstahak olanların altına iki (//) ve *Edna'ya* müstahak olanların isimlerinin zirine üç caize (///) çizilmiş; *sabi* olmalarından ötürü cizye mükellefi olmayanlar için herhangi bir işaretleme yapılmamıştır.[56]

Görsel-13:Caize Örnekleri-10

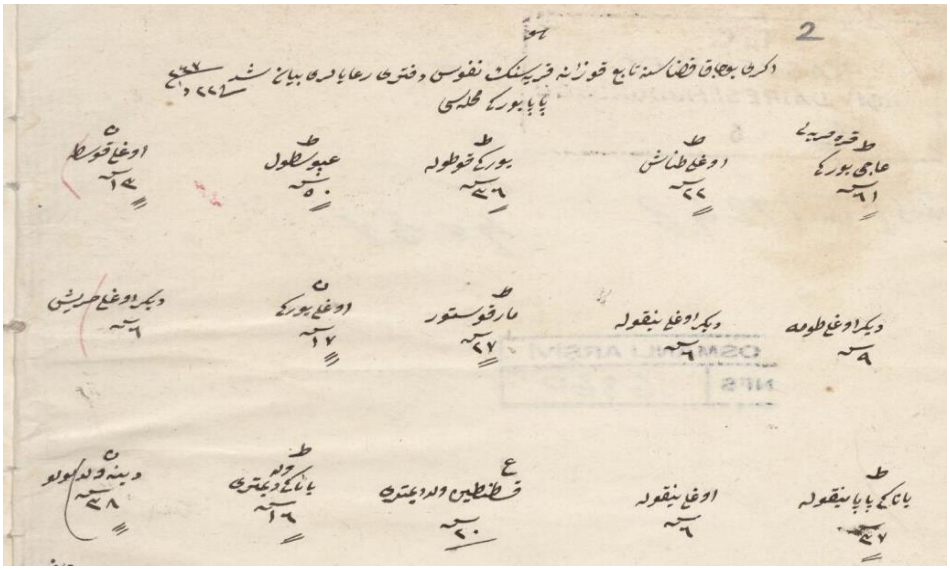

[55]BOA, NFS.d 5192
[56]BOA, NFS.d 6860

Sonuç:

Mim rumuzunun Osmanlı bürokrasisince çeşitli amaçlarla bağlantılı olarak hususi işaretleme yöntemi olarak uzun süredir kullanıldığı açıktır. Dolayısıyla mim rumuzunun sadece Osmanlı nüfus sayımına özgü bir işaretleme biçimi olmadığı verilen örneklerden anlaşılmaktadır. Ayrıca askeri amaçlarla kişilerin mim rumuzuyla belirtilmesinin Yeniçeri, cebe ve timar defterlerinden hareketle XIX. yüzyıldan çok daha öncesine kadar indirilebileceği söylenebilir. XVIII. yüzyılda da başta İstanbul'da olmak üzere farklı konularla alakalı mim rumuzunun şahısları belirtmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Farklı yüzyıllardan çeşitli kullanımlarına değindiğimiz bu işaretleme XIX. yüzyıl Osmanlı tahrir düzeni içinde öncelikle ilk genel nüfus sayımında askerliğe uygun kişileri hafi bir şekilde belirtmek/belirlemek adına kullanılmıştır. Ayrıca mim dışında başka harflerin de **ق(** Kaf), **ع**(Ayn), **ص (**Sad) vb. *matluba muvafikların* tespiti için kullanıldığı düşünülmektedir. Bu ve benzer örneklerin daha da farklılaşıp artış göstereceği ve nüfus defterlerinde başka harflerin de kullanılmış olabileceği ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

İlerleyen süreçte ise rumuzun mahiyetinin değiştiği ve daha çok seyahatle alakalı olarak kullanılmaya başlandığı gözlemlenmiştir. Özellikle 1830-1831'den sonrasına ait nüfus defterlerindeki mim rumuzu üzerine yorum yaparken dikkatli olmak gerekmektedir. Bu bağlamda defterde mimlenen kişilerin yaşları muhakkak dikkate alınmalı, her mim işaretlemesinin askerlik yapmaya elverişli manasında olan *matluba muvafik* anlamına geldiği düşünülmemelidir. Netice olarak bu değerlendirmelerden hareketle harf olan mim kullanımının 1928 yılında bırakıldığı ancak *mimlemek/mimlenmek* tabirinin –günümüzde halen kişileri her hangi bir nedene bağlı olarak belirtmek için- günlük hayatta -belki de- dört asırdır kullanıldığı söylenebilir

Mim dışında 1830-1831 tarihi de dâhil olmak üzere kişilerin askerlik yapıp/yapamayacaklarını belirlemek için mim rumuzu dışında başka işaretleme yöntemlerinin de uygulanmaya başlandığı ve buna *caize* dendiği düşünülebilir. *Mim* işaretlemesinin kalkmasının muhtemelen ahalinin bu şifrenin anlamını öğrenmesiyle alakalıdır. Buradan hareketle mim yerine nüfus defterlerini tutan kâtipler tarafından caize olarak tabir edilmiş bu işaretin/şeklin askere alınabilecek nüfusu ayırmaya yarayan yeni bir işaret/terim olduğu iddia edilebilir. Bununla beraber bu hususta da standart olmadığı ve bu sonuca ulaşılabilmesi için bu çalışmada yapıldığı gibi defterlerin kendi içinde tenkidinin yapılması yahut da başka defterlerle kıyaslanması gereklidir. Ayrıca caizelere dair mim benzeri resmi bir mevzuat yahut yazışma olmadığı ve büyük ihtimalle kâtiplerin bu işareti defterler üzerinde işlerini hafifletmek için kullandıkları bir yöntem olduğu da söylenebilir.

HISTORY STUDIES
3070
Volume 12
Issue 6
December
2020

Kaynakça

1- Arşiv Belgeleri

A-Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Büyükkale Kalemi Defterleri

Divan (Beylikçi) Kalemi Defterleri

Hatt-ı Hümâyûn

İbnülemin Dâhiliye

Nüfus Defterleri

Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakı

2- Araştırma ve İnceleme Eserler

AFYONCU, Erhan, "XVII. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde İki Yeni Defter: Cebe ve Derdest Defterleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi (TİD),* C:15, S:1, 2000, ss.221-230.

AK, Mehmet, "Teke Sancağında 1831 Sayımına Göre Nüfus ve Yerleşme", *History Studies International Journal of History,* C:6, S:3, 2018, ss.15-44.

AYDIN, Mahir, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi*, İstanbul, 1990, ss.81-106.

BİLGİ, Nejdet, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Hakkında", *Türk Yurdu*, C: 19-20, S:148-149, 1999-2000, ss.117-124.

ÇAĞBAYIR, Yaşar, *Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ötüken, İstanbul, 2017.

ÇAĞLAR, Sinan, *188 Numaralı Ordu Mühimmesi Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1203/M. 1788-1789; Sayfa 1-75*), (T.C. Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çankırı, 2019.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 26. Baskı, Aydın Kitapevi,

GENÇEL, Behiye, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Turgutlu'da Nüfus Hareketleri*, (Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Manisa, 2019.

KARA, Tuğba, SERVET, Muhammet, "Sinop Şehir Merkezi Demografisi Üzerine Bir İnceleme (1836)", *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: III, S:1, 2019, ss.1-32.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C Başbakanlık DİE, Ankara, 1995.

KELEŞ, Hamza, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesi", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C:14, S:1, 2016, ss.227-240.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus Ve Toplum Yapısı*), TTK, Ankara, 2010.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik*), Kubbealtı, İstanbul, 1994.

HISTORY STUDIES
3071
Volume 12
Issue 6
December
2020

ÖZEKMEKÇİ, Mustafa, Mesut, *İlk Osmanlı Nüfus Sayımları (1830-1850) ve İngiltere, ABD Nüfus Sayımları ile Mukayesesi*, (Manisa Celal Bayar Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Manisa, 2020

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, C:1,2,3, İstanbul, 1993.

SELÇUK, Hava, KARTAL, Kazım, "1832 Tarihli Tarsus ve Kusun Kazaları Nüfus Defterinin Tahlil ve Değerlendirilmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi FEF Sosyal Bilimler Dergisi*, S:49, 2020, ss.160-170

ŞAŞMAZ, Musa, "The Ottoman Censuses and the Registration System in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C:6, 1995, ss.289-305.

HISTORY STUDIES
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY
3072

Volume 12
Issue 6
December
2020